

А. Т. СМІЛЕНКО

ПРО ДЕЯКІ ДАТУЮЧІ РЕЧІ В КУЛЬТУРІ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ

Одним із важливих питань вивчення археологічних пам'яток є питання про їх датування.

До числа найважливіших і найточніше датуючих речей належать насамперед монети. З цього погляду пам'ятки так званих полів поховань, здавалося б, знаходяться у вигідному становищі, бо на території їх поширення було знайдено велику кількість монет.

За попередніми підрахунками, кількість місцезнаходжень римських монет на території УРСР досягає 600—800, а кількість знайдених у них монет значно перевищує 10 000 (причому точно визначити цю кількість неможливо, зважаючи на неточність даних, на зразок: „пуд монет“ і ін.). Кількість самих скарбів римських монет досягає 100.

Приплив римських монет на територію поширення культури полів поховань досяг найбільшого розміру в II ст. н. е. Кількість монет I ст. н. е., а також III—V ст. ст. н. е., порівнюючи з II ст. н. е., дуже незначна. Частіше за інші зустрічаються монети династії Антонінів (особливо Антоніна Пія і Марка Аврелія).

Однак ближче вивчення знахідок римських монет показує, що їх датуюче значення для пам'яток полів поховань не таке велике, як це нерідко стверджувалось.

Насамперед римські монети в основній своїй масі зустрічаються не в комплексах пам'яток типу полів поховань, а у вигляді окремих знахідок або скарбів.

Відомо лише 24 випадки знаходження римських монет на території поселень культури полів поховань, тимчасом як кількість відомих поселень цього типу вже значно перевищує 200. Кількість знахідок монет у похованнях, житлах — ще менша. Відомо 13 випадків знаходження монет у похованнях, причому в двох випадках, крім монет, у похованнях ніяких інших речей не було. З 251 поховання Черняхівського могильника монети були знайдені в двох, у підкарпатських курганах не знайдено жодної монети і т. д.

Треба враховувати ще й той факт, що часто ранньоримські монети зустрічаються разом з пізньоримськими. Це означає, що римські монети, потрапивши до ранньослов'янських племен, перебували тут в обігу протягом досить довгого часу (наприклад, Борочицький скарб містив монети від I до IV ст. н. е.), а також і те, що разом з пізніми монетами до ранньослов'янських племен могли потрапляти і більш ранні.

Звідси треба зробити висновок, що використовувати виключно монети як датуючі речі пам'яток полів поховань, звичайно, не можна. Отже, працюючи над датуванням цих пам'яток, треба використовувати і інший речовий матеріал.

Дана робота і являє собою опис деяких груп пам'яток культури полів поховань з установленням їх абсолютної хронології, наскільки можливо на підставі тих або інших даних¹.

У роботу ввійшов розгляд місцевих виробів ранньослов'янського ремесла та предметів торгівлі (ввозу). Спільними рисами для обох цих груп предметів є те, що вони були поширені на більш широких територіях, ніж територія розповсюдження культури полів поховань, насамперед у містах Північного Причорномор'я.

Поширення більшості цих виробів (амфори, червонолакова кераміка, світильники, скляний і металевий посуд, культові фігурки, вотивні ручки та інші дрібні речі) в північно-причорноморських центрах полегшує їх датування, враховуючи те, що міста Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші) інтенсивно розкопувалися на протязі багатьох десятиків років, в результаті чого було одержано велику кількість датованого матеріалу.

Слід відзначити, що з самого початку відкриття пам'яток полів поховань дослідники, починаючи від В. В. Хвойка, розглядали всі без винятку вироби названих вище груп речей як привізні римські. Тому до категорії привізних поряд з дійсно привізними предметами були зараховані й місцеві вироби. Інколи для такого твердження не було іншої підстави, як упереджений погляд, нібито такі речі, як, скажемо, амфора або скляний предмет, можуть бути тільки античними, а не місцевими виробами.

Такий підхід, по суті принижуючий значення ремесла ранньослов'янського населення, є неправильним. Він може бути спростований археологічними фактами, а також даними з історії ранніх слов'ян. Письмові пам'ятки говорять нам про ранньослов'янські племена „антів“, як про могутні племена, відомі своєю військовою силою і великою вагою в міжнародних подіях. Археологічні пам'ятки свідчать про давню землеробську культуру слов'ян, з численними поселеннями, з розвинутим ремеслом, з різноманітним і багатим інвентарем².

Серед посуду культури полів поховань досить поширеним був амфорний посуд.

В Корчоватському могильнику була знайдена амфороподібна посуда темнокоричевого кольору типу фазоських амфор III—II ст. до н. е.³

Значно більше амфорного посуду відомо нам з пам'яток черняхівського типу, де він становить уже кілька груп.

¹ Джерелами для статті були роботи, присвячені пам'яткам культури полів поховань (роботи М. Ю. Смішка, Є. В. Махно, В. В. Хвойка, М. Я. Рудинського), періодичні та звітні видання, а також матеріали деяких музеїв (Київського, Львівського, Прилуцького, Роменського). До названих видань слід додати працю К. Маєвського про пам'ятки торгівлі з Римської імперією (K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949), а також архівні матеріали Інституту археології АН УРСР.

² Культура полів поховань, займаючи великий простір і існуючи протягом довгого часу, не є чимсь однорідним, вона становить кілька груп пам'яток, які мають свої локальні і хронологічні особливості.

Розглянуті в роботі місцезнаходження відносяться до різних груп пам'яток культури полів поховань: до ранньої корчоватсько-зарубинецької (III—I ст. до н. е.) і до більш пізньої і численної черняхівської (перша половина I тисячоліття н. е.). Деякі пам'ятки західних областей УРСР відносяться до локальних груп культури полів поховань: до липицької групи (I ст. до н. е. — III ст. н. е.), розташованої по верхній течії р. Дністра, і до групи прикарпатських курганів (II ст. до н. е. — VI ст. н. е.), розташованих у передгір'ях Карпат.

³ І. М. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, I, К., стор. 104, рис. 8.

Перша з таких груп своїм матеріалом настільки подібна до основного для полів поховань виду сіроглиняного посуду, що дістала у дослідників назву не амфор, а „амфоровидних посудин“.

Це посудини до 0,35 м висоти з округлими бочками, плоским дном і двома ручками. Зовнішнім виглядом вони нагадують грецькі амфори¹ і за своїм призначенням, очевидно, також служили для зберігання продуктів або рідин. Щодо матеріалу, то вони абсолютно тотожні з сіроглиняним посудом культури полів поховань.

Такі амфоровидні посудини відомі з багатьох пам'яток культури полів поховань: з Черняхівського могильника, с. Дідівщини, с. Пишальників (Київська обл.), з с. Гурбинців (Полтавська обл.), з с. Переясла і с. Нижнього Струтиня (прикарпатські кургани) тощо.

Другу, досить численну, групу амфорного посуду становлять невеликі (висота близько 0,50 м) вузькогорлі амфори, відомі з шарів північно-причорноморських центрів, датованих римським часом, де вони визначаються в межах I—III ст. н. е. Це — амфора з с. Миколаївки², верхня частина амфори з Мірмекія³, амфора з Інкермана⁴, амфора з Бельбека⁵ та амфора з Танаїса⁶. Ця група в свою чергу поділяється на дві підгрупи. До першої підгрупи належать вузькогорлі амфори з витягнутою нижньою частиною, яка поступово донизу звужується і закінчується „трубочкою“ (типу табл. I, I). Діаметр бочка звичайно не перевищує 1/3 висоти амфори. Середня частина тулуба вкрита горизонтальними жолобками. Прикладом цієї підгрупи амфор можуть бути амфори з Миколаївки та з Інкермана.

Амфора з Інкермана датується другою половиною III ст. н. е. і, як відмічає автор, можливо, навіть IV ст. Можливість датувати цю амфору IV ст. н. е. С. Ф. Стржелецький припускає на підставі датування аналогічних амфор з Миколаївки та з херсонеського склепу № 242, розкопаного Р. Х. Лепером, де були знайдені монети від початку III до середини IV ст.⁷ Але в склепі № 242 було виявлено 14 поховань, причому монета Юліана (IV ст.) знайдена не біля кістяка з амforoю, а біля іншого. Навпаки, біля ніг кістяка з амforoю знайдена монета Гордіана (238—244 рр. н. е.). Отже, обставини знахідки херсонеської амфори дають більше підстав для датування її III ст., ніж IV.

Слід відзначити Інкерман, як один із центрів розповсюдження подібних амфор. Крім зазначеної амфори, описаної С. Ф. Стржелецьким, чотири такі ж амфори, які зараз знаходяться в Київському історичному музеї, походять з Інкермана (амфори $\frac{I-41}{223}$, $\frac{I-41}{250}$, $\frac{I-41}{96}$, I-1940)

Серед пам'яток культури полів поховань відомо сім амфор (цілих) описаного типу (табл. I, I) з таких місцезнаходжень:

1. Дві амфори з с. Ганнівка (кол. Ганів), Коломийського району, Станіславської області (поховання)⁸.

¹ ИАК, вип. 13, стор. 148, рис. 94. ИАК, вип. 8, табл. V, 50.

² M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka“, Praehist. Zeitschrift, 1913, Bd. V, H. 1—2, стор. 91, рис. 101; М.

³ В. Ф. Гайдукевич, Е. И. Леви, Е. О. Прушевская, Раскопки сев. и зап. частей Мирмекии, МИА № 4, стор. 120, рис. 16.

⁴ С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., Советская Археология, IX, стор. 295, рис. 7.

⁵ Г. И. Мосберг, К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма, Советская археология, VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 1.

⁶ Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 72—74, рис. 28.

⁷ Р. Х. Лепер, Дневник раскопок Херсонесского некрополя, Херсонесский сборник, II, Севастополь, 1927, стор. 252.

⁸ Львівський історичний музей, інв. № 2463/1, 2463/2.

2. Амфора з с. Максимівки, Збаразького району, Тернопільської області (випадкова знахідка) ¹.

3. Амфора з кол. х. Савинського, Полтавської області (випадкова знахідка) ².

4. Амфора з с. Гурбинців, Пирятинського району, Полтавської області (могильник) ³.

5. Амфора з х. Холодного, Смілівського району, Сумської області (випадкова знахідка, табл. I, 1) ⁴.

6. Амфора з с. Єрківців, Переяслав-Хмельницького району, Київської області (поселення) ⁵.

До другої підгрупи вузькогорлих амфор, які датуються в Причорномор'ї II—III ст. н. е., належать амфори з округлою нижньою частиною (табл. I, 2) ⁶. Цей тип представлений в лісостеповій смузі поки що тільки однією знахідкою на території, де зустрічаються поселення полів поховань, але на поселенні (в житлі) іншого типу, очевидно ранньороменського, — в с. Бесідівці, Смілівського району, Сумської області (типу табл. I, 2) ⁷.

Інші відомі нам у пам'ятках полів поховань амфори (III група) на перший погляд досить різноманітні щодо форми шийок, ручок, дна. Але всі вони мають спільні риси, що об'єднують їх і, разом з тим, відрізняють від амфор попередньої групи. Розмір цих амфор більший (до 0,64 м), значно вкорочені шийка і ніжка за рахунок збільшення тулуба, самий тулуб розширюється, що збільшує місткість посудини. У зв'язку з укороченням шийки укорочуються і ручки. Як і раніше, середня частина тулуба вкрита горизонтальними жолобками. Таких амфор у культурі полів поховань відомо п'ять (три з них — в групі прикарпатських курганів).

1. Амфора з с. Нижнього Струтиня, Рожнятівського району, Станіславської області (поховання) ⁸. Висота її 0,61 м, тулуб округлий, майже яйцевидної форми, дно плоске, ручки і шийка короткі, вінця відігнуті (табл. I, 7).

2. Амфора із с. Кам'янка (кол. Камінне), Ланчинського району, Станіславської області (поховання) ⁹. Висота її 0,64 м, тулуб округлий, донизу звужується і закінчується конічним дном. Шийка коротка, ручки зігнуті під гострим кутом і піднімаються над шийкою (табл. I, 6).

3. Амфора із с. Грушева, Коломийського району, Станіславської області (поховання) ¹⁰. Висота її 0,46 м, тулуб розширений у плечах і звужений донизу, з конічним дном. Шийка коротка, з прямими непотощеними вінцями, ручок немає (табл. I, 4).

¹ Львівський історичний музей, інв. № 3464.

² М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського державного музею, Полтава, 1928, стор. 26, табл. VI, 14.

³ Знаходиться в Прилуцькому історико-краєзнавчому музеї.

⁴ Знаходиться в Роменському історико-краєзнавчому музеї. М. Семенчик, Випадкові археологічні знахідки на Роменщині, Хроніка археології та мистецтв, ч. I, 1930, стор. 70.

⁵ Матеріали експедиції В. М. Даниленка і А. Д. Столяра.

⁶ Г. И. Мосберг, К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма, Советская археология, VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 1; Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 72—74, рис. 28 (табл. 1, 2).

⁷ Матеріали експедиції 1949 р., керованої Є. В. Махно.

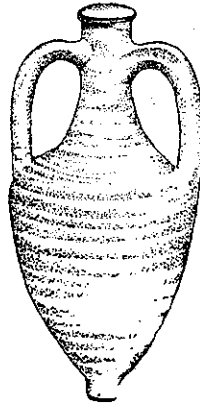
⁸ Львівський історичний музей, інв. № 2420.

⁹ Там же, інв. № 2419.

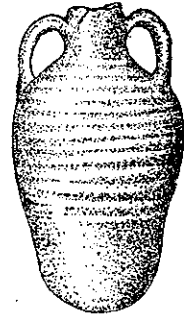
¹⁰ Там же, інв. № 2421.

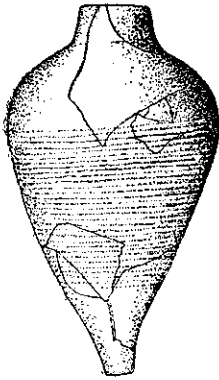
1

2

3

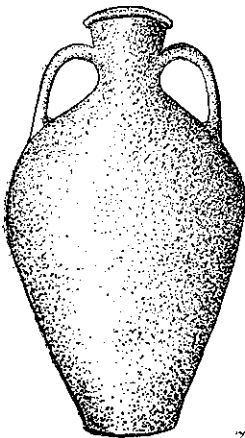
4

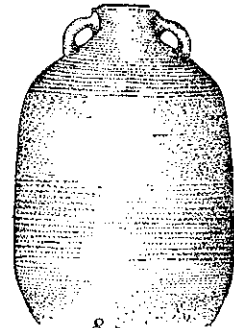
6

5

7

8

Типи амфор I тисячоліття н. е.
 1—3 — типи, поширені в смузі Лісостепу і в Причорномор'ї, 5 — тип причорноморської амфори кінця III—IV ст. н. е., 4, 6—8 — типи місцевих амфор, поширених у смузі Лісостепу.

4. Амфора із с. Ягнятина, Ружинського району, Житомирської області (поселення)¹. Висота її 0,60 м (нижня частина не збереглась). Амфора має широкий тулуб неправильної форми і дуже короткі шийку і ручки (табл. I, 8).

Точних аналогій описаним амфорам знайти не вдалось. Але звертає на себе увагу група „пізноримських“ амфор, яка датується в північно-причорноморських містах другою половиною III ст. н. е. і, в основному, IV ст. н. е. Це амфора з Ольвії часу „не раніше другої половини III ст.“², уламки амфор з Пантікапея і Фанагорії IV ст.³, амфора з Харакса IV ст.⁴, амфора з Мірмекія III—IV ст.ст (табл. I, 5)⁵, амфора з Танаїса кінця III—IV ст.⁶.

Амфора з Харакса датується двома монетами Рескупоріда VII (323—325 рр.), уламки амфор з Пантікапея та Фанагорії — світильником IV ст., фрагментами скляних посудин другої половини IV ст. та керамікою „terra sigillata“ IV ст. Амфори з Мірмекія і Танаїса датуються на підставі аналогії з амфорами, знайденими в Хараксі та Керчі.

Амфори з Мірмекія, Ольвії, Харакса і Танаїса майже зовсім ідентичні і, очевидно, становлять групу, характерну для IV ст. н. е. Вони мають досить широку і коротку шийку, короткі ручки і довгастий тулуб неправильної форми, який закінчується гострим виступом на дні (табл. I, 5).

Реконструйована амфора з Пантікапея відрізняється від амфор щойно описаної групи більш правильною яйцевидною формою тулуба, зігнутими у вигляді правильного півкола ручками і, очевидно, являє собою якусь іншу різновидність амфор цього часу.

Спільною для всіх цих амфор є риса, яка відмічалась у третій групі амфор культури полів поховань: короткі шийка і ручки і розширений, округлий тулуб. Ця риса, власне, характерна уже для середньовічних амфор, де вона ще більше посилюється.

Звертаємо увагу на те, що в окремих своїх частинах амфори третьої групи мають аналогії серед північно-причорноморських амфор IV ст. н. е. Наприклад, конічна форма дна амфор з Кам'янки і Грушева наближається до форми дна фанагорійських амфор, а форма верхньої частини (шийка і ручки) амфори з с. Нижнього Струтинія наближається до форми верхньої частини пантікапейських амфор. В цілому ж наші чотири амфори лишаються цілком своєрідними, і аналогії для них знайти не вдалось.

Близькість загальних пропорцій названих чотирьох амфор до причорноморських амфор кінця III—IV ст. н. е. дозволяє вважати цю групу амфор культури полів поховань більш пізньою у порівнянні з вузькогорлими і датувати її починаючи з цього часу.

Звичайно, матеріалу ще не настільки багато, щоб можна було робити остаточні висновки, але, визначаючи час дослідженої нами

¹ Є. В. Махно, Поселення культури „полів поховань“ на північно-західному правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, стор. 167, табл. II, 7.

² Л. М. Славин, Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг., Ольвия, т. I, К., 1940, стор. 77, рис. 59.

³ В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, вып. 80, стор. 48, рис. 8, стор. 85, рис. 44.

⁴ В. Д. Блаватский, Раскопки Харакса в 1931—1933 гг., ВДИ № 2 (3), 1938, стор. 327—328.

⁵ О. Э. Ланговая, Позднеримская амфора из Мирмекия, Советская археология, VII, стор. 290.

⁶ Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 74, рис. 285.

пізньої групи амфор, особливо їх верхньої хронологічної межі, можна припустити, що деякі амфори з пізньої групи відносяться до середини I тисячоліття чи до ще більш пізнього часу. Так, ягнятинська амфора неправильною формою свого тулуба наближається до причорноморських амфор IV ст., але має, порівняно до них, значно коротші шийку і ручки. Ця риса ставить її ближче до середньовічних амфор. Грушовидна амфора з с. Кам'янка з піднятими над шийкою ручками також тяжить до більш пізнього типу, загалом поширеного починаючи з X ст.¹ Вона є найбільш ранньою знахідкою цього типу амфор.

5. Амфора із с. Коровинців, Недригайлівського району, Сумської області (знайдена разом з іншими 23 посудинами культури полів поховань при копанні колодязя)². Висота її 0,51 м, тулуб округлий з маленьким виступом на дні, шийка вузька і досить висока, з потовщеними вінцями, дугасті ручки далеко відстоять від тулуба.

На відміну від описаних чотирьох амфор амфора із с. Коровинців має більше спільних рис з деякими причорноморськими амфорами. Порівняння з останніми дозволяє віднести цю амфору також до третьої групи пізніх амфор. Гострий виступ на дні, як уже згадувалось, є характерним для причорноморських амфор IV ст. Верхня половина амфори дуже близька до амфори із Херсонеса, знайденої в культурному шарі, датованому монетами IV — поч. VI ст.³, і до ще більш пізньої амфори, знайденої в одному з поховань могильника біля Агойського аулу, який в цілому дав знахідки VII—VIII ст. ст.⁴ Відрізняється описувана амфора від двох останніх більш округлою нижньою частиною і виступом на дні.

На вказаних прикладах бачимо, як змінювався тип амфор у I тисячолітті н. е. від вузькогорлих з витягнутим дном до широкогорлих з об'ємистим неправильної форми тулубом і невеликими ручками. В другій половині I тисячоліття (VI—X ст. ст.) поширюються невеликі яйцевидні амфори (табл. I, 3), відомі серед так званих салтівських пам'яток на Дону, а також на Тамані і в Криму⁵. Такий самий тип амфор відомий і у візантійських шарах Дакії (VI ст.)⁶. Ці амфори з'являються і на території, що нас цікавить. Одна амфора знайдена у с. Ярмолинцях,

---

¹ М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, ИГАИМК, вып. 131, стор. 70, рис. 33, 6, 8; И. А. Хойновский, Раскопки Великокняжеского двора в Киеве, 1892, табл. XVII, 100; А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА № 17, стор. 105, рис. 56—59; И. И. Ляпушкин, Славяно-русские поселения IX—XII ст. ст. на Дону и Тамани, МИА № 6, стор. 223, табл. IX, 6; стор. 208, табл. IV, 5, 9.

² Роменский историко-краеведческий музей, инв. № 1007. Інформація Г. Д. Литвяка. Очевидно, що ж амфору має на увазі І. І. Ляпушкін: И. И. Ляпушкин, Памятники культуры „полей погребений“ первой половины I тысячелетия н. э. днепровского лесостепного левобережья, Советская Археология, XIII, стор. 18.

³ А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСИИМК, вып. XXXV, стор. 112—114, рис. 36, 1.

⁴ А. А. Миллер, Разведки на Черноморском побережье Кавказа в 1907 г., ИАК, вып. 33, стор. 87, рис. 19, 8.

⁵ И. И. Ляпушкин, Славяно-русские поселения IX—XII ст. ст. на Дону и Тамани, МИА № 6, стор. 210, табл. III, 2, XI, 4, 8; М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, стор. 70, рис. 34, стор. 72, рис. 35. А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСИИМК, вып. XXXV, стор. 110, рис. 34, 1; Средневековый Херсонес, МИА № 17, стор. 106, рис. 60; В. Ф. Гайдукевич, Памятники раннего средневековья в Тиритаке, Советская археология, VI, стор. 203—204, рис. 14.

⁶ V. Parvan, Dacia, VII—VIII, 1937—1940, стор. 383, рис. 15.

Роменського району, Сумської області (табл. I, 3)¹, інша — на Канівщині².

Крім того, відомо ще 16 місцезнаходжень пам'яток культури полів поховань, де були знайдені уламки амфор.

*

У пам'ятках культури полів поховань відомо два факти знаходження червонолакової кераміки:

1. Червонолаковий глек з Черняхівського могильника, висотою 17,3 см (табл. III, 1). Глек має округлі бочки і ручку, зроблений з червоної глини. Поверхня його, за винятком нижньої частини, вкрита червоним лаком невисокої якості, який місцями переходить у коричневий.

Зважаючи на нерівномірний випал і невисоку якість лаку, посудину можна визначити як малоазійський або північно-причорноморський виріб II — першої половини III ст. н. е.

2. 18 фрагментів червонолакових посудин із с. Звенигорода, Бобриського району, Львівської області (випадкова знахідка)³. Вісім з них реконструйовані в цілі посудини. Глина старанно оброблена, червоного кольору, майже без домішок (є невелика кількість частинок слюди). Лак, у тих місцях, де він зберігся, — густий, блискучий, яскравочервоного кольору. Посудини мають чітко окреслені контури і здебільшого являють собою типові для червонолакової кераміки форми:

№ 3432 — тарілка з вертикальним краєм, плоским дном і високою кільцевою ніжкою, з двома рельєфними кантиками вгорі і внизу краю (табл. II, 3)⁴,

II 661 — невелика чашка із закругленими стінками і високою кільцевою ніжкою (табл. II, 5)⁵.

II 659 — чашка з прямим краєм, оздобленим рельєфним кантиком у нижній частині і двома — у верхній, з косими стінками і високою кільцевою ніжкою (табл. II, 2)⁶.

№ 3433 — миска з косими, трохи закругленими стінками, дуже відігнутими вінцями і високою кільцевою ніжкою⁷. На вінцях — орнамент у вигляді грона винограду, зроблений білою фарбою (табл. II, 4).

Миска без номера (Львівський історичний музей) з косим краєм, відігнутими вінцями, сильно вигнутим догори дном і високою кільцевою ніжкою (табл. II, 1)⁸.

Десять інших фрагментів мають такий самий характер глини, домішок, лаку, як і зазначені посудини.

Шість фрагментів мають рельєфний орнамент, головним чином у вигляді ряду півовалів (табл. II, 7).

Особливо багато орнаментований уламок № 3436/2. Поверхня його розділена рельєфними, складеними із злитих кульок лініями на поля, в яких розташовані фігури — крилатий амур, чоловіча постать з перекинутим через плече плащем та ін.

¹ Роменський історико-краєзнавчий музей.

² Древности Приднепровья, вип. II, табл. XXXV, 791.

³ Львівський історичний музей, інв. № 3432—3434, 3436 (1—10), один — без номера; Інститут суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР, II 659, II 661, II 662, один — без номера.

⁴ Типу Т. Кнiрoвiтсч, Die Keramik römischer Zeit aus Olbia, 1929, табл. II, 19a.

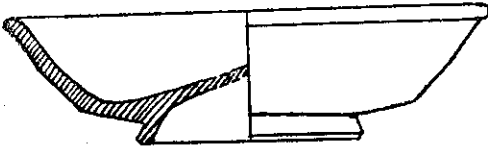
⁵ Типу S. Loeschcke, Sigillata — Töpfereien in Tschandarly, Athen. Mitteil., XXXVII, 1912, табл. XXVIII, 20.

⁶ Близька до типу S. Loeschcke, табл. XXVIII, 19.

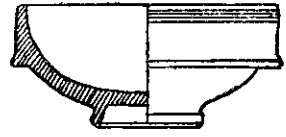
⁷ Близька до типу Т. Н. Кнiпoвiч, Тананс, стор. 70, рис. 25, 5.

⁸ Типу S. Loeschcke, табл. XXVIII, 26a.

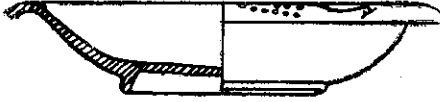
1

2

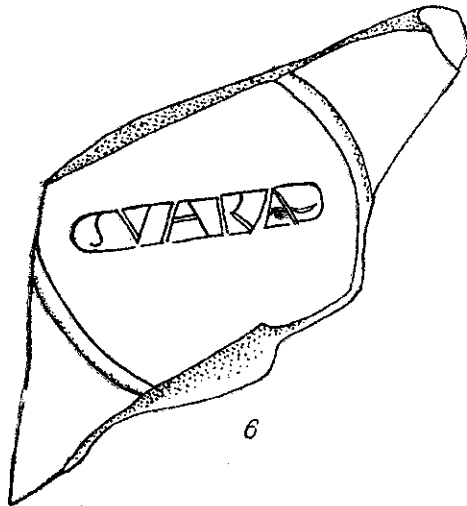
3

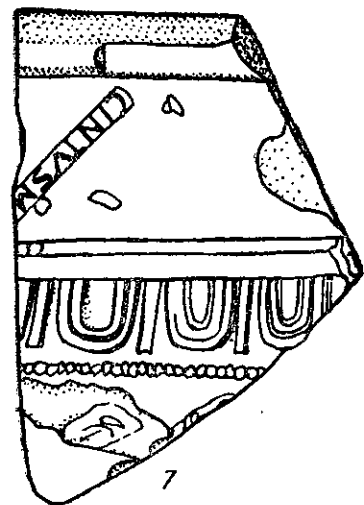
4

5

6

7

Зразки червонолакової кераміки з с. Звенигорода, Бобркського району Львівської області.

Особливий інтерес для датування посуду та виявлення його походження являють собою два клейма гончарів. На фрагменті № 3436/3 на дні є прямокутне клеймо з написом SVARA(D) у середині (табл. II, 6). На фрагменті 3436/4 під вінцями косо поставлено також прямокутне клеймо з іменем CINTUSM(US) у середині (табл. II, 7).

Посуд з ім'ям CINTUSMUS відомий з трьох пунктів Східньої Галлії: Zézoux (перша половина II ст. н. е.), Ittenweiler (середина II ст. н. е.) і Rheinzabern (середина II ст. н. е.).

Посуд з ім'ям майстра SVARAD відомий у південній Галлії в місцевості Bonassac за часів Флавіїв (69—96 рр. н. е.)¹.

Червонолакова кераміка із Звенигорода — дуже рідка і, разом з тим, цікава знахідка, яка свідчить про поширення торгових зв'язків придністровського населення, які досягали навіть Галлії.

Посудини із Звенигорода, як свідчать клейма на них, належать до різного часу: з клеймом SVARA(D) — до I ст. н. е., з клеймом CINTUSM(US) — до II ст. н. е.

У Звенигород ці посудини могли потрапити або в кілька прийомів, або одночасно. Останнє припущення, треба думати, більш ймовірно, бо в нас немає даних про скільки-небудь постійні торгові зв'язки з далекою Галлією, такі, як, скажемо, з Причорномор'ям.

Знахідки червонолакової кераміки в пам'ятках культур полів поховань обмежуються вказаними, якщо не рахувати малодостовірний глек „теракотової барви“ з кургану „Три брати“ біля с. Мар'янівки, Бишівського району, Київської області, який був на виставці XI археологічного з'їзду².

Взагалі треба відзначити, що в складі комплексів полів поховань червонолакова кераміка дуже нечисленна, хоч вона досить широко використовувалась у північно-причорноморських містах і поселеннях і навіть у городищах низового Дніпра, обслідуваних В. І. Гошкевичем³.

Це явище легко пояснюється тим, що в смузі Лісостепу був поширений інший тип посуду, який стояв досить близько до червонолакового посуду. Це — сіроглиняні посудини, найчастіше лощені миски. Біконічна форма таких мисок з кільцевою ніжкою в цілому відповідала формі тарілки або чашки червонолакової кераміки. Деякі посудини обох типів бувають навіть зовсім тотожні, наприклад, мисочка з Кантемирівки, Чутівського району, Полтавської області⁴ і червонолакова мисочка з Ольвії⁵, глек з Черняхівського могильника і червонолаковий глек з Ольвії⁶ та ін.

Аналогічними є й такі риси, як старанна обробка глини, в одному випадку вкритої лаком, в іншому — лощеної.

Близькість форми і техніки виготовлення посуду обох груп вказує на можливість однакового призначення їх, а значить і на можливість заміни одного виду іншим.

Очевидно, цим і треба пояснювати дуже незначне поширення червонолакової кераміки в пам'ятках культури полів поховань.

¹ Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929 до 1932 р., Записки Наукового товариства ім. Шевченка, СЛІІ, 1933, стор. 113—130.

² Каталог XI археол. съезда в Києве, К., 1899, стор. 55, № 98.

³ В. І. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, вип. 47.

⁴ М. Я. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, I, 1931, стор. 136, табл. I.

⁵ Т. Кнірowitzsch, Die Keramik römisch. Zeit aus Olbia, Frankfurt a. M., 1929, табл. IV, 3.

⁶ Там же, табл. III, 40.

На території культури полів поховань відомо три випадки знаходження глиняних світильників.

1. У 1929 р. в м. Києві, на вул. ім. 9 січня (кол. Богоутівській), був знайдений світильник. Підозра в підробці, викликана незвичайною формою світильника, відпала після перевірки В. Г. Ляскоронським обставин знахідки на місці. Світильник (висота 3,6 см, діаметр 15 см) має 15 ріжків з круглими отворами для гнота, розташованих у вигляді розетки, невеликий отвір посередині, вушко з круглим отвором і кільцеву ніжку.

Верх світильника прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді арок, які підтримують колони доричного стилю, і масок бородатих силенів, розташованих між арками. У центрі світильника в рельєфному колі зображені два гладіатори в касках з щитами та короткими мечами.

Форма світильника з багатьма ріжками, розташованими по колу, відома серед світильників римського часу, хоч трапляється і рідко. Так, у збірці О. Вальдгауера представлені світильники I—II ст. ст. н. е. з Італії; вони мають 7 і 11 ріжків¹. Відомі також і зображення гладіаторів на щитках світильників Причорномор'я (Керч, Ольвія) і Заходу (Майнц), які датуються здебільшого I або I—II ст. ст. н. е.²

2. Світильник із с. Товстого, Гримайлівського району, Тернопільської області (випадкова знахідка)³, висотою 3,5 см, діаметром 6,8 см. Світильник має круглу форму, один ріжок, невеликий круглий отвір посередині верхньої кришки, два виступи по боках і кільцеву ніжку. Поверхня вкрита чорним лаком. Щиток орнаментований розеткою з 18 вдавнених променів. На дні, замкнуті кільцевою ніжкою, вдавнені літери АТ. Подібні світильники з округлим ріжком, прикрашеним волютами і розеткою на щитку, також є в збірці О. Вальдгауера⁴. Два з них походять з Італії, два — з Керчі. Всі вони датуються I ст. н. е.

3. Світильник із с. Журавки, Варвинського району, Чернігівської області⁵ (висота 8 см, діаметр 17,5 см) виготовлений із сірої глини з домішкою кварцу, має шершаву поверхню, два вушка, ріжок і закритий (без отвору) щиток, орнаментований п'ятьма концентричними вдавненими лініями, що чергуються з трьома хвилястими.

Світильник не схожий на античні типи і має багато спільного з місцевим сіроглиняним посудом.

*

У пам'ятках культури полів поховань були дуже поширені скляні вироби — посуд, намисто, браслети, каблучки та інші дрібні прикраси.

Скляних посудин відомо 9 екземплярів. Більшість з них має конічну форму.

1. У Черняхівському могильнику було знайдено три конічних кубки. Один з них (висота 11 см) виготовлений з безколірного скла, товстостінний, має злегка конічну форму із закругленим дном (табл. III, 2). Поверхня орнаментована трьома рядами плоских прошліфованих овалів. На дні (із зовнішнього боку) є такий самий овал. Кубок виявлено

¹ О. Вальдгауер, Античные глиняные светильники, СПб, 1914, № 303, 304.

² Там же, № 142, 334; F. Fremersdorf, Römische Bildlampen, Bonn und Leipzig, 1922, стор. 130, рис. 84.

³ Львів, історичний музей, інв. № 3425.

⁴ О. Вальдгауер, Античные глиняные светильники, СПб, 1914, № 202, 247 і особливо з чорним покриттям № 201, 248.

⁵ Знаходиться в Прилуцькому історико-краєзнавчому музеї.

у похованні № 160, де була знайдена золота монета (ауреус) Гордіана III (238—244 рр. н. е.).

2. Другий кубок висотою 10,5 см зроблений з тонкого безколірного скла. Його форма у порівнянні з першим кубком більш витягнута, майже циліндрична. Поверхня також орнаментована трьома рядами прошліфованих овалів.

На могильнику був знайдений також ще один уламок кубка з прошліфованими овалами.

Тип скляного кубка з рядами прошліфованих овалів, який звичайно виготовлявся з безколірного або зеленуватого скла, був поширений у III—IV ст. ст. н. е.

Найближчу аналогію з нашими кубками становить кубок з Миколаївського могильника, виготовлений із зеленуватого скла, висотою 11 см, з чотирма рядами прошліфованих овалів. Могильник спочатку був датований автором I ст. до н. е. — I ст. н. е., але згодом більшість могил була передатована на III ст. н. е.¹

Близько 30 подібних кубків відомо з Данії, Швеції і Норвегії, де вони розглядаються, як привізні з південних країн. Ці кубки походять з поховань, що датуються монетами III—IV ст. ст.² Конічні скляні посудини з неорнаментованою поверхнею відомі з римського табору *Dunapentele* (Паннонія), який також датується знайденими у ньому монетами III і в основному IV ст. н. е. Кубки з рядами прошліфованих овалів відомі з території Польщі³.

З пам'яток полів поховань відомі ще три конічних кубки, але прикрашені в інший спосіб — геометричними візерунками, зробленими емаллю. Тип скляних посудин, прикрашених накладним орнаментом із скла або емалі, також був поширений в Європі починаючи з III ст. н. е. Але на відміну від посудин першого типу, ці посудини існували протягом довгого часу, аж до другої половини I тисячоліття н. е.

3. Кубок із с. Більче-Золото, Борщівського району, Тернопільської області (випадкова знахідка), висотою 10,5 см, конічної форми, на кільцевій ніжці, прикрашений хвилястою лінією із спущеними вниз петлями, зробленими з емалі, і двома рельєфними валиками під вінцями (табл. III, 5). Подібний кубок відомий з поховання на Помор'ї, яке було датоване III ст. н. е.⁴

4. Кубок із с. Городниці, Городенківського району, Станіславської області (поховання), конічної форми, вужчий за попередні, виготовлений із зеленого скла, прикрашений орнаментом з емалі у вигляді рельєфного валика під вінцями, від якого спускається до дна хвиляста лінія, має широку підставку (табл. III, 3). Аналогічна посудина відома з Польщі. Посудини, дуже схожі на цей кубок⁵, відомі по знахідкам з Данії і відносяться в основному до другої половини III ст. н. е. Але вони трапляються і в більш пізніх пам'ятках. Зокрема на Готланді

¹ M. Ebert, *Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolaewka“*, *Præhist. Zeitschrift*, 1913, Bd. V, H. 1—2, стор. 86, рис. 96₁ H; *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, стор. 362; *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. XIII, Berlin, 1929, стор. 112.

² A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, T. III, Abt. XI; O. Almgren, *Die Funde antiker Gläser in Skandinavien*, Leipzig, 1908, стор. 905—907, рис. 376—379.

³ K. Majewski, *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław, 1949, стор. 12, 92, 93, табл. XI, 8, 10.

⁴ T. Wieszowski, *Grób ciałopalny z okresu rzymskiego w Linówcu*, *Przegląd archeologiczny*, t. V, z. 2—3, 1935—1936, стор. 187, рис. 3.

⁵ A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, t. III, стор. 909—910, рис. 382.

Речі епохи полів поховань.
 1 — червонолаковий глек, 2, 3, 5, 7 — скляний посуд, 4, 8 — бронзовий посуд,
 9 — срібна посудина, 6, 10 — бронзові фігурка Гора і вотивна ручка.

відоме поховання з інвентарем VI—VII ст. ст. н. е., в якому був знайдений кубок такого типу¹.

5. Кубок із с. Нижнього Струтиня (поховання)², висотою 7,5 см, виготовлений з червонофіолетового скла, товстостінний, ширший за два описані кубки, майже циліндричної форми (нижня частина розширена, а верхня частина — звужена) із заокругленим дном і кільцевою ніжкою (табл. III, 7). Кубок недбало орнаментований вертикальними прямими і розташованими між ними хвилястими лініями, зробленими з жовтої і блакитної емалі. Кільцева ніжка зроблена з жовтої емалі.

Деяку аналогію з посудиною із с. Нижнього Струтиня має посудина з острова Еланда³, також майже циліндрична, з округлим дном, на кільцевій ніжці, прикрашена накладним орнаментом із скла.

Посудина датована III—IV ст. ст. н. е. Проте вона відрізняється від посудини із с. Нижнього Струтиня (зеленувате скло, інший мотив орнаменту, орнамент і кільцева ніжка скляні). Темнофіолетовий колір, асиметричність форми і товсті стінки характерні для посудин IV ст. Але такі риси, як недбалість виробу, заміна скляної ніжки емалевою, а головне — подібність до кубка з Прауст (район Данціга), де в похованні початку VI ст. н. е. була знайдена дуже близька до нашої посудина, дозволили М. Ю. Смішкю датувати кубок із Нижнього Струтиня більш пізнім часом — початком V ст. н. е.

У пам'ятках культури полів поховань відомі скляні посудини іншого типу.

6. На поселенні в с. Заліски, Ходорівського району, Дрогобицької області була знайдена неорнаментована банкоподібна скляна посудина із безколірного скла з ледве помітними перехватами під вінцями і біля дна⁴.

Трохи іншого типу, але також банкоподібна неорнаментована посудина знайдена в лагері Dunapentele, який датується монетами III і в основному IV ст. н. е.

Крім названих посудин відомі: кубок з Черняхівського могильника, зроблений із зеленуватого скла, округлої форми з шістьма вертикальними ребрами на бочку⁵, округла чарка з с. Рудка, Тернопільської області із зеленуватого скла на кільцевій ніжці та невелика чашечка з темносинього скла з віялоподібною ручкою з м. Борщева, Тернопільської області. В шістьох пунктах виявлені знахідки уламків скляного посуду.

У пам'ятках культури полів поховань досить поширене було скляне, пастове та камінне намисто, яке також мусить бути використане як датуючий матеріал. Намисто відоме з 12 пунктів.

Відомі і такі скляні вироби, як каблучка (Черняхів), жетони до гри (Кантемирівка) та ін.

*

Металевий посуд, відомий з території, де розповсюджені поля поховань, зустрічається здебільшого в багатих за своїм інвентарем похованнях, часто по кілька посудин у кожному.

¹ A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, т. III, стор. 910.

² Львів, Історичний музей, інв. № 2957.

³ A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, т. III, стор. 910, рис. 384.

⁴ М. Ю. Смішкю, Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР у 1947 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, К., 1951.

⁵ Древности Приднепровья, вип. IV, табл. XIX, 508.

Інвентар поховання з с. Колоколина, Букачівського району, Станіславської області мав в своєму складі уламки декількох бронзових і однієї срібної посудини¹, з яких найбільший інтерес являють собою ручка бронзової посудини з головами Пана і срібна посудина.

1. Плоска ручка бронзової посудини (14 см довжини і 2 см ширини) мала вертикальну грань посередині верхньої поверхні, була зігнута у верхній частині (табл. III, 8). На кінцях ручки були зображення голови Пана. Верхня частина ручки була прикріплена до краю вінець так, що зображення голови Пана звисувалося над порожниною посудини.

Зображення голів Пана з ослячими вухами і ріжками виконані глибокими різкими лініями. Волосся голови і бороди подано у вигляді округлих кілець. На підставі стилю зображень ручка була датована II—I ст. до н. е. — I ст. н. е.

2. Реконструйована (без дна) срібна посудина з Колоколина має форму циліндра (табл. III, 9). Зверху до вінець прикріплені майже у вертикальному положенні срібні стриженьки, які закінчуються двома розгалуженнями у вигляді ріжків дикого барана. Ця посудина нагадує „жертвні столики“ кельтських пам'яток Середньої і Західної Європи пізньолатенського періоду (I ст. до н. е.)².

Поховання в с. Рудка мало в складі свого інвентаря бронзові миску і казанчик.

Відомо ще кілька поховань з бронзовим посудом, який датується початком н. е. Ці поховання становлять окрему групу. Вони вважаються за сарматські, але розташовані на території поширення пам'яток полів поховань, через що їх не можна скинути з рахунку при вивченні цієї культури.

У похованні в с. Кагарлику, Київської області був знайдений бронзовий ківш з горизонтальною ручкою, яка на кінці розширюється у вигляді круга з отвором посередині (табл. III, 4). На ручці — прямокутне клеймо з латинським написом NCRANIPLOCA³.

Подібні ківші були поширені в I—III ст. ст. н. е. по всій Європі, зокрема на півдні нашої країни. Такий же ківш було знайдено у Танаїсі⁴. Наявність латинських клейм на ковшах цього типу свідчить про римське, можливо італійське, їх походження⁵. Датуються ці ківші в „сарматських“ пам'ятках здебільшого I ст. н. е.

У похованні в с. Трояни, Тишківського району, Кіровоградської області були виявлені такий же бронзовий ківш, бронзове дзеркало з короткою загостреною донизу ручкою, датоване I ст. до н. е. — II ст. н. е., і мідний казанчик на високій ніжці з двома вушками і двома фігурками собак на вінцях⁶.

У похованні в с. Цвітне, Єлисаветградківського району, Кіровоградської області були знайдені мідний ківш описаного типу, казанчик, близький за формою до знайденого в Троянах, і ще одна посудина з ручкою⁷.

¹ M. Śmiszko, Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokolinie pow. Rohatyński, Wiadomości Archeol., XIII, Warszawa, 1935; K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 9, 13, 71, 97, табл. VI, 1—3, XIV, 2; Львів, Історичний музей.

² J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, II, 3, стор. 1410—1412, рис. 631.

³ ОАК за 1891 г., стор. 91, № 70.

⁴ Т. Н. Книпович, Тананс, М.—Л., 1949, стор. 144.

⁵ Там же, стор. 145.

⁶ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 201.

⁷ А. А. Сплицын, Обзорение некоторых губерний и местностей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, в. 1—2, стор. 263.

Закінчуючи опис групи „сарматських поховань“, слід згадати про мідний посуд з поховання в с. Ярошівка, Мокрокалігирського району, Київської області (казан, за виглядом близький до описаних) і з с. Петриків, Вільшанського району, Київської області (чаша) ¹.

Подібну форму і таку ж довгу горизонтальну ручку мала патера з поселення біля с. Неслухова, Новомилятинського району, Львівської області ². На відміну від згаданих „сарматських“ ковшів вона має меншу висоту і більш округлі тулуб і дно. Ручка на кінці не має розширення з отвором.

У скарбі з с. Борочиче, Берестечківського району, Волинської області разом з римськими монетами від I до IV ст. н. е. і глиняною посудиною були знайдені дві срібні посудини ³. Одна з них являє собою яйцевидну флягу з пошкодженою верхньою частиною, друга — дзбан у формі груші (розширеною частиною догори) з мисочковидною підставкою і вузькою циліндричною шийкою з кільцевидним потовщенням у основі. Бочок дзбана орнаментований зображенням п'ятикутної зірки і листя аканта між її променями. Шийка орнаментована на зразок риб'ячої луски, а кільцевидне потовщення має орнамент у вигляді малих листків аканта.

Описані посудини були датовані дослідниками II ст. н. е. Однак не виключена можливість, що їх можна датувати і більш пізнім часом. Підставою для цього може бути дзбан візантійського виробу з Суджанського скарбу, в основному схожий з борочичьким, тільки з більш витягнутою еліпсоїдною формою тулуба та з іншими зображеннями на стінках. Дзбан з Суджанського скарбу датується межею IV і V ст. ст. або початком V ст. н. е. ⁴.

Із с. Суботова, Чигиринського району, Кіровоградської області і з с. Городища, Олександрійського району, Ровенської області походять дві бронзові посудини горшковидної форми.

З м. Кам'янки-Бузької, Львівської області походить бронзовий глек з ручкою на циліндричній підставці ⁵.

*

Якщо розглянуті групи виробів (кераміка, скляні вироби, бронзовий посуд) в основному, лише за деякими винятками, походять з поселень чи могильників, то деякі предмети трапляються тільки у вигляді окремих знахідок. Незважаючи на це, вони становлять значний інтерес для науки.

На території Європи відомі досить численні знахідки вотивних ручок римського часу. Вотивні предмети виготовлялись на честь якоїсь події, відіграючи одночасно роль амулетів, які мали сприяти успіхові або захищати від „злих сил“. На території України відомі поки що дві знахідки вотивних ручок.

1. Вотивна бронзова ручка з кол. Катеринославської губ. ⁶ зображує праву жіночу кисть з трьома пальцями, піднятими догори і двома пригнутими, причому великий палець закінчується шишкою (табл. III, 10).

¹ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и местностей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, в. 1—2, стор. 261—262.

² Львівський історичний музей, інв. № 3444.

³ J. Piotrowski, Skarb boroczyski pow. Horochów na Wołyniu, Lwów, 1929.

⁴ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л., 1934, стор. 30.

⁵ Львівський історичний музей, інв. № 3428.

⁶ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, ИАК, вып. 3, стор. 118—121.

Обидві сторони ручки вкриті рельєфними зображеннями. На долоні зображена жінка з дитиною, над нею — столик з поставленими на ньому предметами. На тильному боці кисті зображені амфора, жаба, гілка дерева, вага і змія, яка перегинається на другий бік ручки, на пригнуті пальці. Під змією — черепаха і ще якісь невиразні предмети. Більшість цих предметів і самий жест руки мусили охороняти людину від „лихого ока“. Зображення жінки з дитиною вказує на те, що ручка була присвячена якоюсь жінкою богам на згадку про щасливі роди. Робота, а також і зображення біля мізинця (флейти, кімвали та інші предмети східних оргаїстичних культур) характерні для пізньоримської імперії і свідчать про виготовлення ручки в пізньоримський час.

2. Ручка з с. Мишкова, Залщицького району, Тернопільської області¹, виготовлена з бронзи, зображує праву руку, яка тримає кульку з слідами зламаних ніг (можливо, богині Вікторії) і хрестиками (рис. 1). Ручка всередині порожня, має отвір для гвіздка, яким вона прибивалась до дерев'яного держачка. На ручці є напис:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
 Doliceno
 Gaius optio
 C(o)h(ortis) I N(i)sp(anorum) x(miliariae)
 V(otum) s(olvit) L(ibens) m(erito)².

Тобто: командир І когорти Іспанського легіону присвятив вогум Юпітеру Доліхенусу.

Култ Юпітера Доліхенуса, який шанувався у Сирії, був пов'язаний з культом Вікторії і був поширений у римських таборах. Відомо, що в Дакії у II ст. н. е. дійсно стояв цей іспанський легіон. Тому виготовлення ручки слід віднести до II ст. н. е. — цим же часом датують ручку спеціалісти і на підставі напису.

На території України відомі п'ять знаходжень бронзових культових фігурок Ізиди і Гора.

Бронзова фігурка Гора з с. Великої Кам'янки, Коршівського району, Станіславської області³ мала висоту 7,9 см. Фігурка зображує голого напівсидячого хлопчика з прикладеним до рота вказівним пальцем (табл. III, б). За плечима лишилась частина кільця для привішування. Риси обличчя подані сумарно, взагалі виготовлення недосконале і свідчить про масовість продукції.

Фігурки Ізиди і Гора відомі також з с. Жабинців, Пробіжнянського району, с. Могильниці, Буданівського району, х. Синькова, Козівського району, Тернопільської області, з м. Ровна⁴.

Зображення Гора і Ізиди часто виступають у мистецтві Римської імператорської епохи у зв'язку з поширенням культу Ізиди і Серапіса. Ці фігурки в масовій кількості виготовлялись у пізньоримську епоху як в Єгипті, так і в деяких римських провінціях. Відомо, що в Ольвії за часів правління Олександра Севера (222—235 рр. н. е.) був також

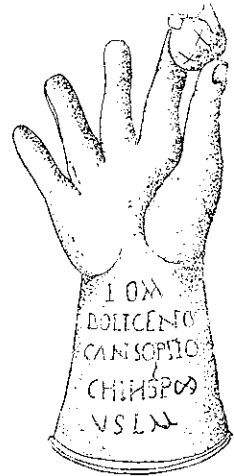

Рис. 1. Бронзова
 вотивна ручка з
 с. Мишкова.

¹ Львівський історичний музей, інв. № 3435.

² D. Luthaus, *Wązowa rączka wotywna z Myszkowa*, *Archeologia*, I, 1947.

³ Львівський історичний музей, інв. № 3426.

⁴ W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa, 1929, стор. 173.

дуже розвинутий культ Ізиди і Серапіса. Можна припустити, що згадані фігурки були привезені з Ольвії у III ст. н. е.

У м. Новгороді-Сіверському був знайдений різьблений камінь римської роботи, який колись був вправлений у перстень і служив печаткою¹. На камені зображений римський воїн у звичайному костюмі — шкіряному панцирі, шоломі, туніці. В лівій руці воїн тримає щит, а правою збирається покласти пальмову гілку до ніг статуї, яка стоїть перед ним. Судячи з того, що біля підніжжя п'єдесталу зображені собака і змія, — це статуя богині Гекати. Особливості виготовлення зображення вказують на його час — першу половину II ст. н. е.

У Києві на території Софійського заповідника був знайдений овальний медальйон з різьбленим зображенням Венери перед дзеркалом і крилатими купідонами по боках². Досить грубе, в натуралістичному стилі зображення було датоване Мілеєвим IV ст. н. е.

*

Численну групу окремих знахідок на території культури полів поховань становлять скарби. На території України відомо до 100 скарбів першої половини I тисячоліття н. е. Більшість з них, як уже згадувалось, складалася з римських монет і лише невелика частина мала у своєму складі інші вироби. До таких належать Ніжинський, Ласківський та згадуваний уже Борочицький скарби³.

До складу Ніжинського скарбу, крім римських монет I—II ст. н. е., входила срібна позолочена фібула, яка складалася з круглого і ромбічного щитків, дужки і двох перекладок з пружинами (рис. 2). На поверхні фібули були гнізда з гранатами (альмандин) і прикраси з крученого дроту⁴.

Аналогічні інкрустовані вироби добре відомі по знахідках у північно-причорноморських центрах, в першу чергу в Керчі. Такі особливості фібули, як орнамент з крученого дроту, а також нешліфований альмандин, дуже характерні для північно-причорноморських виробів перших століть н. е. У пізніших виробах використовувався звичайно альмандин з шліфованою поверхнею. Ніжинську фібулу, очевидно, слід вважати виробом північно-причорноморських центрів (можливо Керчі) III — початку IV ст. н. е.

Аналогічні дві фібули були в складі скарбу, виявленого в с. Ласків, Володимир-Волинського району, Волинської області.

У складі Ласківського скарбу, крім згаданих фібул і срібної чаші, було знайдено сім пізньоримських золотих медальйонів IV ст. н. е., які разом з іншими медальйонами, знайденими в скарбах [золоті медальйони Констанція II (335—361 рр.) з Успенської лаврської церкви, Іовіана (363—364 рр.) з с. Борочиче, два золотих медальйони Траяна (98—177 рр.)⁵ з с. Брани, Берестечківського району, Волинської області⁵,

¹ Б. В. Фармаковський, Памятники античной культуры, найденные в России, ИАК, вып. 3, стор. 414—418.

² М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, стор. 248.

³ Є згадки про те, що й інші скарби мали в своєму складі, крім монет, також і речі, але, на жаль, їх опису немає.

⁴ М. Макаренко, Ніжинська фібула, Ювілейний збірник, т. I, К., 1928. Гадають, що до складу Ніжинського скарбу входила ще одна прикрашена крученим дротом фібула, схожа на першу за своєю формою.

⁵ К. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 14.

мідний посріблений медальйон Люція Вера (161—169 рр.) з київського скарбу на Сінній площі¹], а також у вигляді окремих знахідок [латунний медальйон часів Елагабала (218—222 рр.), знайдений в с. Райках, Бердичівського району, Житомирської області²], — становлять значний інтерес для характеристики взаємовідносин ранніх слов'ян із сусідами, про що буде сказано далі.

Розглянуті пам'ятки не вичерпують собою, звичайно, усіх датуючих речей в культурі полів поховань, до яких належать ще такі численні групи інвентаря, як наприклад, буси або фібули³.

Більшість розглянутих у статті пам'яток належить до раннього періоду культури полів поховань, але було б неправильно на підставі цього робити висновки щодо датування всіх пам'яток типу полів поховань.

Знаходження дуже обмеженої кількості виробів, які можна було б віднести до V чи навіть VI ст. н. е., можливо, слід пояснювати недостатньою розробкою питання датування пам'яток полів поховань, а не розглядати цю обставину як підставу для датування пам'яток полів поховань більш раннім часом.

Знахідки таких речей, як скляні кубки з с. Нижнього Струтиня і с. Городниці або як амфори з Ягнятинського поселення, з с. Коровинці і з с. Кам'янка, свідчать про те, що при дальших археологічних дослідженнях кількість пам'яток середини I тисячоліття н. е. може збільшитися.

Вивчення найпізніших пам'яток культури полів поховань потребує особливої уваги. Результати роботи в цьому напрямі будуть мати важливе значення, — вони допоможуть розв'язати питання про те, чи існує культура полів поховань до VI і початку VII ст. н. е., отже, чи є вона культурою антів, про яких згадується в письмових джерелах, чи антам відповідають якісь інші археологічні пам'ятки.

З числа датованих виробів у культурі полів поховань, безумовно, найбільше значення мають ті, які знайдені в поселеннях і могильниках і які через це можуть бути використані для датування свого комплексу.

Але решта описаних у цій статті виробів, незважаючи на те, що знайдені вони окремо, не в складі комплексів, також становить значний інтерес.

Обидві групи виробів, крім безпосереднього значення як датуючі речі, мають інше значення — вони характеризують різні сторони життя ранньослов'янського суспільства.

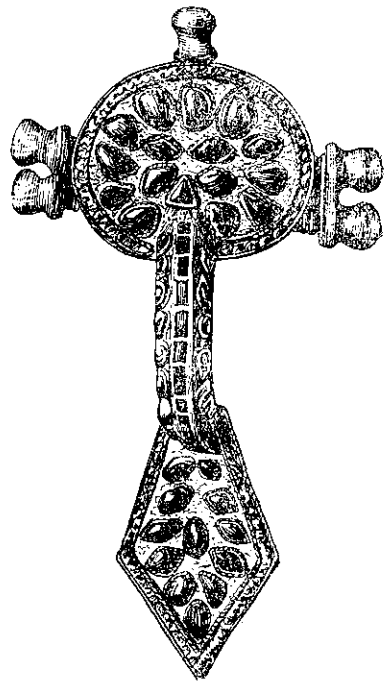

Рис. 2. Фібула з Ніжинського скарбу.

¹ М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, стор. 246—248.

² В. К. Гончаров, Райковецкое городище, изд. АН УССР, К., 1950.

³ Група фібул, дуже поширених в першій половині I тисячоліття н. е., в значній мірі вже вивчена рядом авторів і становить цінний датуючий матеріал.

Майстерність у виконанні деяких розглянутих виробів в першу чергу свідчить про високий рівень розвитку ремесла ранньослов'янських племен першої половини і середини I тисячоліття н. е., щождо старої традиції, яка визначала всі розглянуті вироби як привізні з античних центрів, то її слід безперечно відкинути.

Звичайно, при великому поширенні більшості описаних предметів і в пам'ятках культури полів поховань і в причорноморських центрах поки що важко в кожному окремому випадку визначити, чи є дана річ, наприклад амфора, місцевого виробу, чи вона привезена з Причорномор'я.

Про місцеве виробництво амфор свідчать особливості форми в групі пізніх амфор, порівнюючи з відомими пізньоримськими і середньовічними амфорами Причорномор'я. Вказівкою на причорноморське походження амфор можуть бути грецькі написи на шийці (як наприклад, на амфорі з Єрківців), які, як правило, зустрічаються на вузькогорлих причорноморських амфорах.

Те саме треба сказати і про глиняні світильники. Якщо два світильники (з с. Товстого і з Києва) не викликають сумніву в їх античному походженні (про це свідчить чорний лак, зображення гладіаторів та ін.), то третій (з с. Журавки) — є місцевим виробом. Про це свідчать незвичайно великий розмір світильника, типова для місцевої кераміки глина — сіра з домішками кварцу, а також хвилястий і лінійний орнамент.

Слід також переглянути місце виробництва і інших груп речей, не описаних спеціально у цій статті, як наприклад, деяких груп фібул або бус, які без достатніх підстав прийнято було вважати „привізними римськими“.

Частина розглянутих у статті речей має важливе значення для розуміння торгових та культурних зв'язків місцевого населення.

Про торгові зв'язки ранньослов'янського населення, крім римських монет, свідчать деякі амфори, червонолакова кераміка, два світильники, скляні посудини, частина металевих виробів (бронзові посудини, інкрустовані фібули, вотивні ручки, культові фігурки та ін.).

Більшість з них вказує на зв'язки з Причорномор'ям та Східним Середземномор'ям. Ранні вузькогорлі амфори і червонолаковий глек, треба думати, походять з Північного Причорномор'я, металевий посуд — частково з Візантії, частково з Північного Причорномор'я, зайнятого сарматськими племенами, інкрустовані фібули — звідти ж, можливо з Керчі, культові фігурки — з Ольвії або Єгипту.

На підставі таких знахідок, як червонолакова кераміка із Звенигорода, срібна посудина з Колоколина та скляний посуд, можна говорити про торгові зв'язки з країнами Середньої та Північної Європи, які частково проходили через землі західних слов'ян (на території Польщі знайдено подібні нашим скляні посудини). Спрямування торгових шляхів ранніх слов'ян до побережжя Чорного моря цілком природне. Тут здавна схрещувались численні різноманітні торгові шляхи; ще в I тисячолітті до н. е. тут виникли міста, для яких торгівля мала велике, а часом і виняткове значення.

Находження розглянутих у статті виробів в окремих похованнях дає матеріал для вивчення ще однієї сторони розвитку ранньослов'янського суспільства.

Поховання, інвентар яких складається виключно з цінних речей, включаючи часом привізні, поряд з виявленням немалої кількості безінвентарних поховань або поховань з бідним інвентарем, ілюструють

класову диференціацію населення, відображаючи тим самим процес складання класового суспільства.

Як приклад таких „багатих“ поховань можна назвати згадане вже, на жаль зруйноване, поховання з Колоколина, де були знайдені уламки срібної посудини, уламки бронзових посудин, в тому числі ручка із зображеннями голови Пана, бронзові фібули та поясний набір; поховання з с. Рудка, де були знайдені бронзові казанчик і миска, скляна посудина, срібні остроги, срібні фібули та ніж, а також кілька глиняних посудин; поховання № 160 з Черняхівського могильника, де було знайдено дві срібні фібули, скляну посудину, велику кількість бус, золоту і срібні монети.

Нарешті, в особливостях перелічених у статті предметів в якійсь мірі знайшла своє відображення історична обстановка, яка склалася в першій половині I тисячоліття н. е. у Північному Причорномор'ї, особливо в його степовій смузі. Це був період натиску величезної маси європейських і частково азіатських племен на одряхлілу Римську імперію по всіх її північних і північно-східних кордонах.

Воєнні походи і навіть переміщення східнослов'янських племен досягли свого максимального розміру в VI ст. н. е., коли антські племена становили основну силу в завоюванні і заселенні Візантійської імперії.

Але і в III—V ст. ст. н. е. слов'янські племена, дуже можливо, вже брали участь у загальному наступі на Римську імперію, про що свідчать участь сарматів, роксоланів, аланів і костобоків у Маркоманській війні (167—180 рр. н. е.) або знахідка двох монет імператора Волузiana (251—253 рр. н. е.) з титулом *Vendico*¹, що, очевидно, свідчить про боротьбу його з венетами.

Певним відображенням воєнних походів слов'янських дружин були скарби того часу. Якщо Перещепинський скарб міг з'явитись у результаті антських походів VI—VII ст. ст., то такі скарби, як Борочицький, а в більш північній смузі Суджанський або Обоянський з дорогими візантійськими речами IV—V ст. ст. н. е.², могли бути результатом воєнних походів ранньослов'янських дружин у IV—V ст. ст. н. е.

Особливий інтерес становлять знахідки пізньоримських медальйонів. Як відомо, пізньоримські медальйони вироблялись не як обігова монета, а як медалі, вибиті на честь якоїсь важливої події. Як правило, пізньоримські медальйони зустрічаються за межами Римської імперії і, як гадають дослідники, призначались для дарів військовим вождям сусідніх племен у тих випадках, коли вони вступали в союз з римлянами в їх боротьбі з іншими племенами або погоджувались визнати владу римлян над собою.

Цікаво відзначити, що три скарби, в яких було знайдено 10 медальйонів, концентруються в одному районі. Скарб із с. Брани з двома медальйонами був знайдений всього за якихось 10 км від Борочицького скарбу, до складу якого входив медальйон. Порівнюючи недалеко від Берестечківського району, де були знайдені обидва скарби, — у Володимир-Волинському районі було знайдено скарб із 7 медальйонами.

Можливо, ці знахідки свідчать про місце одного з центрів групування ранньослов'янських дружин.

¹ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы восточноримской империи, ВДИ № 1, 1939, стор. 300.

² Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л., 1934, стор. 30, 84.

Таку знахідку, як вотивна ручка командира іспанського легіону очевидно, також слід пов'язувати з військовою діяльністю ранньослов'янських дружин.

У зв'язку з вклиненням, і часом досить значним (Кагарлицький район), сарматських елементів на територію поширення полів поховань виникає питання про кордон та взаємозв'язки ранньослов'янських племен з іншими племенами, зокрема степовими.

Наведені міркування підтверджують, що всебічне вивчення названих у статті груп речей, крім їх безпосереднього значення для датування пам'яток культури полів поховань, дає матеріал і для висвітлення різних сторін життя ранньослов'янського суспільства.

А. Т. СМІЛЕНКО

О НЕКОТОРЫХ ДАТИРУЮЩИХ ВЕЩАХ В КУЛЬТУРЕ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ

Резюме

На территории распространения культуры полей погребений было найдено большое количество римских монет (свыше 10 000). Однако датирующее значение их не так велико, как это может показаться с первого взгляда. В основной своей массе монеты встречаются вне комплексов культуры полей погребений. Факты находок в составе одного клада монет I—IV вв. н. э. свидетельствуют о том, что монеты находились в обращении в течение длительного времени.

Поэтому для датировки памятников культуры полей погребений следует привлекать также и вещевой материал. Данная статья и посвящена описанию некоторых групп памятников этой культуры как изделий местного ремесла, так и привозных, которые могут быть датированы на основании ряда данных.

Широкое распространение в культуре полей погребений имели амфоры, которые составляют несколько групп: 1) местные сероглиняные амфоровидные сосуды, 2) небольшие узкогорлые амфоры I—III вв. н. э., привозные из Причерноморья, 3) поздняя группа, очевидно местных, амфор с объемистым туловом и короткой шейкой, своеобразных по форме, но своими общими пропорциями напоминающих причерноморские амфоры IV в. н. э.

Краснолаковая керамика представлена сосудом II—III вв. н. э. из Северного Причерноморья и обломками галльских сосудов I—II вв. н. э. Два светильника, которые могут быть датированными, относятся к I—II вв. н. э.

Среди стеклянных сосудов чаще всего встречаются конические кубки, орнаментированные рядами шлифованных овалов или эмалью. Эти типы были распространены в Европе в III—IV вв. н. э. Отдельные образцы относятся к более позднему времени.

Группа металлических сосудов включает в себя сосуды II—I вв. до н. э., бронзовые ковши с горизонтальной ручкой I—III вв. н. э., очевидно римского происхождения, судя по латинским клеймам, и византийские сосуды IV—начала V в. н. э.

Отдельные датированные находки с территории культуры полей погребений (вотивные ручки, культовые фигурки, фибулы, медальоны и др.) хотя и не входят в комплексы поселений или могильников, но дают материал для характеристики различных сторон жизни раннеславянского общества.

Рассмотренные в статье памятники, кроме своего значения в вопросах датировки, свидетельствуют также о высоком уровне развития ремесла ранних славян, об их широких торговых связях, в первую очередь с Причерноморьем, а также со Средиземноморьем и Западом. Эти вещи отражают имущественную дифференциацию населения и тем самым процесс сложения классового общества, а также историческую обстановку первой половины I тысячелетия — военные походы славян, их борьбу с Римской империей.
